

АРМІЯ НА СЛУЖБІ В НАРОДУ

Про участь військовослужбовців у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС в аспекті цивільного демократичного контролю над збройними силами

(до 25-ої річниці Чорнобильської катастрофи)

Володимир Горбулін
доктор техн. наук,
академік НАН України,
член Президії НАН України,
м. Київ

Юрій Скалецький
доктор мед. наук,
зав. відділу Національного інституту
стратегічних досліджень при
Президентіві України, м. Київ

Пропонуємо Вам статтю, в якій розглянуто вплив військово-цивільних відносин на ефективність діяльності військових частин з проведення рятувальних і ремонтно-відновлювальних робіт на аварійній Чорнобильській АЕС, підтримання належного морально-психологічного стану та військової дисципліни у Чорнобильському угрупованні військ, забезпечення захисту військовослужбовців від негативного впливу чинників цієї надзвичайної ситуації, дотримання їх конституційних прав та свобод і, в цілому, попередження нестатутних та навіть протиконституційних дій військових формувань у надзвичайних ситуаціях техногенного характеру.

ВСТУП

Удосконалення системи цивільного демократичного контролю над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами, забезпечення їх відповідності вимогам європейських інституцій є однією з основних засад внутрішньої політики у сфері національної безпеки й оборони України [1, 2] та запорука успішної інтеграції нашої держави у Європейський Союз [3].

Загалом в Україні у сфері досліджень військово-цивільних відносин все ще переважають роботи з вивчення зарубіжного досвіду забезпечення цивільного демократичного контролю над збройними силами в інших країнах [4, 5]. Разом з тим, у нас є досвід у цій сфері, що міг би бути цікавим для інших країн, особливо, зважаючи на нові тенденції у безпековій сфері. Ми маємо на увазі переформатування міжнародних, регіональних і національних систем безпеки у зв'язку з перестановкою пріоритетів в ієрархії загроз національній безпеці.

Після закінчення "холодної війни" у проблематиці безпеки на перші ролі вийшли невійськові ("м'які") загрози. Це, перш за все, суспільна або внутрішня безпека, екологічні проблеми, готовність до надзвичайних ситуацій тощо.

Окремі держави і міжнародна спільнота приділяють значну увагу ролі зброй

них сил у реагуванні на великомасштабні надзвичайні ситуації [6]. ООН розглядає можливість залучення до подолання наслідків надзвичайних ситуацій в окремих країнах навіть військових контингентів інших країн [7].

Тому актуальною є проблема забезпечення демократичного цивільного контролю над збройними силами в умовах їхньої участі у ліквідації наслідків великомасштабної надзвичайної ситуації.

Зважаючи на це, вважаємо, що досвід участі Збройних Сил СРСР у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС недостатньо вивчений і використаний в аспекті удосконалення цивільно-військових відносин в умовах надзвичайної ситуації природного чи техногенного характеру.

Цей досвід ми аналізували за наявними тематичними публікаціями, а також архівними матеріалами, що свідчать про очевидні та можливі проблеми цивільно-військових відносин при ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

Спірність доцільності окремих заходів з ліквідації наслідків аварії, реалізованих збройними силами (засипання реактора піском, доломітом, свинцем; дезактивація населених пунктів; будівництво гідротехнічних споруд тощо), в жодному разі не повинна впливати на оцінку подвигу безпосередніх виконавців цих рішень.

* Автори висловлюють вдячність доктору політ. наук, професору *Перепелиці Г.М.* за цінні поради при підготовці рукопису цієї публікації.

КОНТРОЛЬ НАД ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ В СРСР

У колишньому СРСР, як у будь-якій тоталітарній державі, де військові формування є важливим механізмом утримання монополії на владу, за умов нерозвиненості громадянського суспільства, відсутності незалежних засобів масової інформації політичний контролювала збройні сили керівна політична сила — Комуністична партія Радянського Союзу [4].

Інструментом політичного контролю над збройними силами були політичні органи і партійні організації. Крім того, політичний та ідеологічний контроль над радянськими військовими здійснювали також спеціальні органи військової контррозвідки. Міністр оборони СРСР завжди входив до складу Політбюро ЦК КПРС, а Головне політичне управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту було чи не найвпливовішою структурою у Збройних Силах СРСР. Верховна Рада СРСР мала переважно формальні повноваження щодо контролю над військовими формуваннями.

За таких умов і планової економіки Збройні Сили СРСР могли мобілізуватися на виконання практично будь-яких завдань, незалежно від ступеня готовності до їх виконання і можливих наслідків таких дій для здоров'я і життя військовослужбовців.

ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС В АСПЕКТІ ЦИВІЛЬНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО КОНТРОЛЮ НАД ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ

Радянський Союз і його Збройні Сили були значною мірою готові до ведення бойових дій із застосуванням зброї масового ураження, у тому числі ядерної зброї. Однак виявилось, що такої підготовки недостатньо для участі у ліквідації наслідків великомасштабної радіаційної аварії, що сталася 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС. Підтвердженням цього може бути той факт, що за 4-х річний період участі Збройних Сил у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС лише з протирадіаційного захисту військових ліквідаторів було розроблено і введено близько 60 нормативних і інструктивно-методичних документів [8].

Непідготовленість держави до реагування на великомасштабну радіаційну аварію спричинила певну розгубленість вищого політичного керівництва держави та неправильне визначення найближчих цілей у подоланні наслідків аварії. Спроба спочатку протягом півроку, а

після — у чотирихмісячний термін повернути у рідні населені пункти, і навіть у місто Прип'ять, евакуйоване населення призвела до залучення на роботи з ліквідації аварії на ЧАЕС безпрецедентно велику кількість військовослужбовців [9, 10]. Крім того, традиційно в радянській державі поширеним був принцип "перемагати за будь-яку ціну", а кількість залучених людей асоціювалась з ефективністю контрзаходів і запорукою позитивного результату [11]. Від Міністерства оборони керівництво держави вимагало максимального скорочення терміну робіт у районі аварійної ЧАЕС і залучення для їхнього прискорення додаткових військових формувань [12].

Зважаючи на це, Міністерству оборони СРСР було дозволено призов військовозобов'язаних із запасу понад установлені ліміти [13].

Динаміка загальної кількості (зі збільшенням у підсумку) військових ліквідаторів і коливання чисельності Чорнобильського угруповання військ упродовж усього періоду участі збройних сил у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС наведена на рис. 1. У середині травня 1986 року чисельність Чорнобильського угруповання військ сягнула 30 тис. осіб, а в серпні чисельність цього угруповання наблизилась до 40 тис. військовослужбовців і 10 тис. одиниць техніки. Кожні 3 місяці практично весь особовий склад угруповання замінювали свіжими силами, призваними із запасу чи відрядженими з військ. Усього в ліквідації аварії на ЧАЕС у період з 1986 по 1991 рік взяли участь близько 300 тис. військовослужбовців.

Залучення військовозобов'язаних на навчальні збори, не пов'язані з вирішенням оборонних завдань, суперечило чинним на той час Конституції СРСР і Закону "Про загальний військовий обов'язок". Ситуацію спробували виправити "заднім числом" лише 1990 року, прийнявши Закон СРСР "Про правовий режим надзвичайного стану" [14]. У цьому правовому акті було визначено, що "військовозобов'язані спеціалісти, необхідні для ліквідації стихійних лих, великих завдань, катастроф, можуть призиватися на термін до двох місяців". Однак і після цього громадян призивали для роботи в зоні аварії на значно більші терміни [15].

Інформація про реальний стан справ у Збройних Силах СРСР, особливо про проблеми військових, не була доступною для громадськості. Формування Чорнобильського угруповання військ відбувалося засекречено. Перша коротка інформація про участь військових у ремонтно-відновлювальних роботах на аварійній ЧАЕС навіть

у центральному друкованому органі Міністерства оборони "Красной Звезде" з'явилась лише 8 травня 1986 року. Перший матеріал, присвячений військовим ліквідаторам, був опублікований у тій самій газеті на 16-й день після аварії. Ця інформація та інші публікації у різних виданнях мали винятково позитивно-героїчний характер.

Практично всі документи з організації робіт та протирадіаційного захисту військових ліквідаторів мали гриф обмеження доступу "для службового користування". Навіть на пам'ятках з безпеки для особового складу, що перебував на радіоактивно забрудненій території, зазначалося: "Из части не выносите" [16, 17]. Гриф "таємно" мали нормативні документи щодо пільг військовим ліквідаторам [18]. Серед відкритих нормативно-правових актів СРСР протягом року після аварії на ЧАЕС ми знайшли лише один документ, що стосувався цієї надзвичайної ситуації [19]. За таких умов не залишалось місця громадськості для контролю над Чорнобильським угрупованням військ.

Ще тривали викиди з аварійного 4-го енергоблоку і не сформувалася стабільна радіаційна обстановка (яку визначали, переважно, за короткоживучими радіонуклідами), а в район аварійної ЧАЕС почали передислоковуватися військові частини хімічних, інженерних військ, формування цивільної оборони і навіть загальновійськової підрозділи. Рівні випромінювання на території дислокації окремих частин у перші дні та тижні сягали 60 мР на годину. Тобто, лише перебування на такій території забезпечувало отримання військовослужбовцями дози опромінення більше 1 рентгена на добу, що вимагало передислокації військових частин на території зі сприятливішою радіаційною обстановкою.

Стрімке зростання чисельності Чорнобильського угруповання військ набагато випереджувало процес формування бачення і планів використання цього угруповання.

Чіткий план використання військових ліквідаторів визрів лише під кінець травня 1986 року [20], але і після цього військовослужбовців використовували на роботах з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС вкрай неефективно. За даними перевірок співробітниками Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР на початок серпня 1986 року менше половини особового складу двох бригад хімічного захисту (понад 3000 осіб у кожній) брали участь у роботах, а в окремих військових частинах працювали від 1% до 5% [21].

Наприкінці червня та на початку липня мали місце істотні недолки в організації роботи шести військово-будівельних загонів (загальна чисельність понад 3200 осіб), що перебували в районі аварії. В одній з доповідних записок співробітників КДБ СРСР про ситуацію у військово-будівельних загонах зазначено: "Їм несвоєчасно надавали необхідний фронт робіт, будматеріали і механізми; ...кваліфікованих військових будівельників використовують інколи як допоміжну силу. Таке становище негативно відбивається на морально-політичному кліматі у військових частинах, стані військової дисципліни... Усе це може ускладнити й оперативну обстановку, якщо врахувати, що окремі політично нестійкі особи намагаються тлумачити недолки з негативного боку [21]".

Є й інші документальні свідчення неефективного використання військових ліквідаторів. Зокрема 29 травня 1986 року більше 1500 військовослужбовців здійснювали вручну дезактивацію ґрунту на площі 7,5 кв. км (!!!) в особливій зоні ЧАЕС методом перекопування [22], отримуючи дози опромінення і збільшуючи й без того великий контингент ліквідаторів, соціальний захист яких непосильним тягарем лежить сьогодні на Державному бюджеті України.

Практикували цілеспрямоване обмеження конституційних прав військовозобов'язаних цивільних фахівців, призиваючи їх у Чорнобильське угруповання військ. Тобто, якщо з якихось причин цивільні фахівці не справлялися з поставленими завданнями, їх могли відразу ж призвати на навчальні збори й, уже як військовослужбовцям, наказати виконувати ту саму роботу. Наочним прикладом цього може бути протокол засідання оперативної групи Політбюро ЦК КПРС із питань, пов'язаних із ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС [23], в якому йшлося: "Відмітити незадовільну роботу будівельних підрозділів Міненерго СРСР. Ухвалити пропозиції Урядової комісії про термінову мобілізацію у ряди Збройних Сил 600 будівельників із числа працівників Міненерго, що проживають у районі розміщення ЧАЕС".

Збройні сили мусили виконувати не лише найнебезпечніші роботи з припинення викидів з аварійного енергоблоку, розбирання завалів навколо нього, радіаційної розвідки, але й, наприклад, масове обстеження евакуйованого населення [24]. Успішне розв'язання невідкладних і небезпечних проблем, звичайно, підвищувало авторитет збройних сил і самосвідомість військовослужбовців.

У країні розпочиналася перебудова. Ці обставини вплинули й на Чорнобильське угруповання військ зокрема. Громадяни СРСР відчули, що крім обов'язків у них є ще і права, котрі потрібно відстоювати. Військові частини, які відправляли в район ЧАЕС, формувались у вкрай стислі терміни (1-2 доби). До призовного контингенту були встановлені обмеження за віком та сімейним становищем. Це спонукало керівництво військових комісаріатів до порушень у проведенні призову військовозобов'язаних на навчальні збори (саме так трактувався призов громадян для потреб Чорнобильського угруповання військ). Для виконання підвищених мобілізаційних завдань у умовах певних обмежень військові комісаріати викликали на навчальні збори з направленням у Чорнобильське угруповання військ резервістів, часто дезінформуючи їх про мету призову на навчальні збори, часто не враховуючи проблеми зі здоров'ям, наявність трьох і більше дітей, вік (старше 45 років), що викликало у резервістів негативні соціально-психологічні реакції [25]. Про такі ж проблеми у Черкаській області йдеться у наказі Командувача Київського військового округу (КВО) [26]. Аналогічні порушення були у Латвійській та Литовській РСР, Львівській та Івано-Франківській областях [27, 28].

Збурення військовослужбовців у травні 1986 р. у Ризькому окремому механізованому полку Цивільної оборони Чорнобильського угруповання військ було викликано саме масовим призовом на навчальні збори осіб з хронічними захворюваннями. Хоча навіть у умовах "перебудови" такі протистатутні дії були вкрай відчайдушним актом військовослужбовців.

Візна військово-лікарська комісія 408 центрального госпіталю КВО, обстеживши особовий склад цієї військової частини, визнала непридатними до подальшого проходження служби за станом здоров'я близько 150 військовослужбовців.

Директива Генерального штабу Збройних Сил СРСР, що чітко визначала порядок медичного відбору осіб, яких тимчасово залучали до виконання робіт у зонах з підвищеним іонізуючим випромінюванням, була введена в дію лише 30 червня 1986 року [29].

Неготовність держави і збройних сил до реагування на великомасштабну радіаційну аварію призвела до зволікання керівництвом держави і командуванням Збройних Сил у вирішенні й інших актуальних для Чорнобильського угруповання військ проблем.

Відповідна інструкція Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) СРСР надійшла до Чорнобильського угруповання військ після 7 травня 1986 року [30], коли майже відбувся розпад йоду-131, тобто вона практично втратила актуальність. Аналогічний спільний документ МОЗ і Міноборони набув чинності лише 28 червня 1986 року [31]. Крім того, командування Збройних Сил СРСР майже місяць після аварії на ЧАЕС не могло визначити, яку гранично-допустиму дозу встановити військовим ліквідаторам: чи воєнного часу — 50 рентген [32], чи на випадок аварії у мирний час (вдвоє меншу) — 25 бер [33].

Через таку невизначеність значна частина особового складу 122 мобільного загону, безпосередньо підпорядкованого Начальнику Управління хімічних військ ЗС СРСР, опромінилася у дозах, які перевищували 40 рентген. Саме Начальник Управління хімічних військ ЗС СРСР наполягав на гранич-

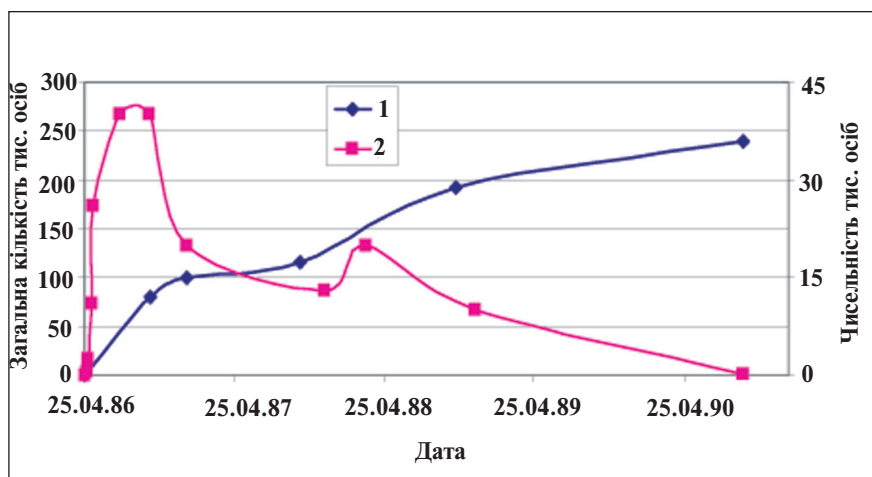

Рис. 1. Динаміка загальної кількості (наростаючим підсумком) військових ліквідаторів (1) і коливання чисельності Чорнобильського угруповання військ (2) протягом усього періоду участі ЗС у ЛНА на ЧАЕС

но-допустимій дозі воєнного часу [32]. Невідомо, як би склалися обставини, якщо б командування Київського військового округу, на яке було у перші дні після аварії покладено відповідальність за прийом і координацію діяльності військових частин, що прибували на ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС, при організації радіаційної безпеки у цих частинах взяло за основу нормативи воєнного часу. Однак цього не сталося, й у Чорнобильському угрупованні військ практично з перших днів почали діяти нормативи опромінення військовослужбовців, передбачені на мирний час [34, 35]. Гранично-допустиму дозу для військових ліквідаторів на рівні 25 бер командуванням Міністерства оборони СРСР було встановлено лише 21 травня 1986 року [36]. Не кращою була ситуація з установленням гранично-допустимих доз для ліквідаторів інших міністерств і відомств. Загальнодержавний документ (з грифом "для службового користування"), що визначав межі опромінення всіх ліквідаторів (крім військових), побачив світ ще пізніше — 12 липня 1986 року [37].

На особливу увагу заслуговує організація і проведення найнебезпечніших радіаційних та інженерних робіт з дезактивації даху третього енергоблоку, сусіднього з четвертим аварійним енергоблоком (рис. 2). Спроби вирішити цю проблему за допомогою робототехніки були безуспішними. Тому, всупереч думці військових, прийняли рішення виконати ці роботи силами військових ліквідаторів [38, 20].

Через високі рівні опромінення (до 1000 рентген на годину) на даху третього енергоблоку проводити ці дезактиваційні роботи було неможливим за чинною нормативною базою [38,39], яка на випадок радіаційної аварії нормувала не лише дозу за весь час участі у ліквідації наслідків аварії на рівні 25 бер, але й звертала увагу, що одноментно доза не повинна перевищувати 10 бер. Зважаючи на це, керівництво держави організацію проведення цих робіт повністю віддало "на відкуп" військовим. Порушуючи чинні нормативні документи, було встановлено для добровольців з дезактивації даху третього енергоблоку ЧАЕС одноразову дозу опромінення 20 бер [40]. І цей документ, звичайно, мав гриф "для службового користування". Однак, завдяки патріотизму людей, активній роботі з особовим складом, а також матеріальній зацікавленості та можливості максимально скоротити термін перебування на навчальних зборах, нестачі добровольців на виконання цих робіт не було.

Досвід виконання роботи з дезактивації третього енергоблоку, інших небезпечних радіаційних та інженерних робіт [41, 42] свідчить, що радіація не створювала психологічного стресу для ліквідаторів, зокрема військових. Це підтверджують і результати анкетного опитування військовослужбовців Чорнобильського угруповання військ у 1986 р. Про це ж свідчить згаданий вище наказ Командувача КВО [26], де йшлося про обмеження відряджень у район аварійної ЧАЕС генералів, офіцерів і представників промисловості, якщо це безпосередньо не пов'язано з ліквідацією наслідків аварії. Тобто проблемою було втримання натиску бажаючих відвідати 30-кілометрову зону і побачити на власні очі аварійну ЧАЕС. Невідомо, чи такий масовий "екстремальний туризм" міг бути небезпечним для здоров'я і життя.

У військових ліквідаторів не описані випадки гострих психічних розладів, які бувають під час реальної загрози життю, наприклад, в умовах бойових дій. Відомі лише поодинокі факти відмови від робіт на території ЧАЕС військових ліквідаторів молодого віку через радіаційну небезпеку. Описані також поодинокі аналогічні випадки при ліквідації наслідків інших радіаційних аварій у колишньому СРСР [43].

Саме термін перебування на навчальних зборах — 6 місяців, з незручностями польового розміщення, а не стрес від радіації, був чи не найважчим випробуванням для військових ліквідаторів. Та оскільки радіаційно-небезпечні роботи давали значне збільшення сумарної індивідуальної дози опромінення (а в міру досягнення граничної дози 25 бер передбачали не лише звільнення з вибуттям до місця постійного проживання, але й грошову винагороду розміром п'ять посадових окладів [18]), то ліквідатори були готові практично на будь-які роботи. Тим більше, що штатна посада військовослужбовця не була перепоною для його участі у радіаційно-небезпечних роботах. Враховуючи примітивність технологій більшості дезактиваційних робіт з переважанням ручної праці, до їх виконання залучали військовослужбовців не тільки основних підрозділів, а й допоміжних служб. Відповідно до наказу командира в/ч 73413 від 22 травня 1986 року № 6 військовослужбовцям медичної роти у складі 20 осіб і трьох одиниць техніки було доручено поховати трупи домашніх тварин у населених пунктах Бички, Замошня, Чистоголовка і Глинка, а, починаючи з 13 червня 1986 року (наказ командира цієї частини №28) і до кінця 1986 року, медичну роту групами по 15-30 осіб залучали до про-

ведення дезактиваційних робіт на території й у приміщеннях ЧАЕС [44]. Максимальну дозу серед військових ліквідаторів (122 бер) отримав також лікар (Т.А.Н.) при виконанні обов'язків хіміка-дозиметриста на пункті спеціальної обробки (ПУСО) № 3 [45].

Терміновість робіт, практична не обмеженість людських ресурсів, атмосфера закритості держави і збройних сил дозволяла керівництву Урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і командуванню Чорнобильського угруповання військ не дуже заглиблюватися в проблеми і методологію радіаційної безпеки й не шкодувати людей.

Із трьох принципів радіаційної безпеки певною мірою під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС дотримувалися лише принципу неперевищення гранично-допустимої дози. В архівах відсутні документальні свідчення спроб застосовувати два інші принципи радіаційної безпеки — принцип виправданості та принцип оптимізації при організації протирадіаційного захисту військових ліквідаторів. При застосуванні цих принципів користь від виконаних радіаційно-небезпечних робіт співвідноситься зі шкодою від опромінення виконавців цих робіт. Однак і шкодою від не зовсім виправданого опромінення десятків тисяч ліквідаторів та не виправдано високих матеріальних витрат на досягнення мізерної користі ніхто особливо не переймався. Потрібно було заспокоювати не стільки власну, як зарубіжну громадськість і змінювати авторитет правлячої політичної сили.

Ще одним прикладом ігнорування принципів виправданості та оптимізації при організації протирадіаційного захисту військових ліквідаторів може служити спорудження огорожі навколо 30-кілометрової зони ЧАЕС довжиною 195 км. Цю роботу було проведено з 8 по 20 червня 1986 року [46] переважно вручну силами майже 12 тис. військовослужбовців розформованої уже на сьогодні 25 Чапайської гвардійської загальновійськової дивізії (м. Лубни), а не силами інженерної військової частини, оснащеної спеціальною технікою. На думку фахівців, така робота за незначної її механізації могла бути виконана якісніше незрівнянно меншою чисельністю військовослужбовців.

З іншого боку, з причини терміновості дозу могли приписати військовим ліквідаторам навіть за понаднормативні й не обов'язково радіаційно-небезпечні роботи. Тобто доза була певною мірою грошовою одиницею. Про свідоме завищення доз із метою

Рис. 2. Підготовка чергової групи військових ліквідаторів до виходу у зону Н (дах 3-го енергоблоку ЧАЕС). Квітень 1986 р.

скорочення термінів перебування у районі аварії свідчить наказ Командувача КВО від 25 серпня 1986 року [47] про необґрунтовану дострокову заміну 75 водіїв у зв'язку з отриманням гранично-допустимих доз. Після розслідування військовою прокуратурою цього випадку виявилось, що жоден із цих водіїв такої дози не отримав. Проте, що дострокове звільнення було одним із найбільших заохочень, може свідчити наказ Командувача КВО від 15 липня 1986 року [26], в якому наведено факти про те, що командири в/ч 53893 і 81638 за виконання значного обсягу робіт пообіцяли військовослужбовцям дострокове звільнення. Після отримання відмови у звільненні особовий склад вчинив акти масової непокорності командирам. Зволікання з вирішенням проблем своєчасної заміни військових ліквідаторів, які отримали максимальні дози опромінення, теж провокували протистатутні дії військовослужбовців. За даними оперативних працівників КДБ СРСР "2 червня ц. р. (1986) відмовились від прийому їжі понад 200

осіб приписного складу 554 окремого інженерно-позиційного батальйону, командир якого разом із двома командирами рот покинув частину після отримання гранично-допустимі дози" [27].

Саме вкрай спотвореними цивільно-військовими відносинами у колишньому СРСР можна пояснити відсутність індивідуальних дозиметрів (!) для контролю за дозами опромінення у Чорнобильському угрупованні військ протягом 4-х років участі військових у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, що рівноцінно, наприклад, відсутності належної хірургічної допомоги в умовах бойових дій.

А у ліквідаторів іншого відомства, зокрема у військовослужбовців інженерних військ Міністерства середнього машинобудування СРСР, дозиметричний контроль здійснювався за допомогою індивідуальних дозиметрів.

У Чорнобильському угрупованні військ переважав елементарно простий з похибкою до 500 % (!) розрахунковий метод дозиметричного контролю. За цим методом доза визначалась

як добуток потужності дози в місці проведення роботи на час проведення цієї роботи. Такий спрощений підхід до дозиметричного контролю у військових ліквідаторів регламентувався переважною більшістю наказів Міністра оборони СРСР із забезпечення радіаційної безпеки військових ліквідаторів [36, 48, 49]. Наказом Міністра оборони СРСР від 07.08.1987 № 220 [50] вимагалось організувати контроль за дозами опромінення за допомогою індивідуальних дозиметрів, але це положення було відмінене у 1988 році [51]. Багаторазові спроби організувати належний контроль за дозами опромінення військовослужбовців були марними.

Розрахунковий метод дозиметричного контролю спричиняв, перш за все, завищення фактичних доз опромінення і не виключав свідомого спотворення результатів індивідуального дозиметричного контролю, що обумовлювало невірну часту заміну особового складу [52].

Більше того, командування Чорнобильського угруповання військ, на відміну від інших міністерств і відомств, залучених до ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, не повинно було інформувати МОЗ СРСР як державний орган регулювання радіаційної безпеки про дози опромінення військових ліквідаторів [37].

За нашими дуже консервативними підрахунками [53] лише за належної організації дозиметричного контролю в Чорнобильському угрупованні військ військових ліквідаторів могло бути удвічі менше. Хоча є обґрунтовані думки про те, що можна було б при ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС обмежитися залученням 30-50 тисяч військовослужбовців [25], тобто в 10-15 разів менше, ніж реально було залучено.

Література

1. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV // Відомості Верховної Ради України, 2003. — № 46. — С. 366-374.
2. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 1.07.2010 р. // Офіційний вісник України. — 2010. — № 55. — С. 17.
3. <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=8>
4. **Перепелиця Г.М.** Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн // Перепелиця Г.М., Аббасов А., Андресюк Б., Барсоні А., Геіашвілі Г. та інш. — К.: Стилюс, 2002. — 552 с.
5. **Храбан І. А.** Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі (досвід США і проблеми України) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 - політичні інститути та процеси. — Київ, 1999. — 20 с.
6. **Скалецький Ю.М.** Удосконалення державної політики України у сфері запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного і природного характеру та акти ядерного тероризму в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції // Скалецький Ю.М., Кондратов С.І., Кравцов В.І., Насвіт О.І., Грицак Н.І. та ін./ зб. наук. праць / за заг. ред. Акад. НАН України, д.т.н., проф. В.П.Горбуліна. — Вип.4.—К.: ДП "НВЦ "Євроатлантик-інформ", 2008. — 192 с.
7. Guidelines On The Use of Foreign Military and Civil Defence Assets In Disaster Relief — "Oslo Guidelines" Updated November 2006 (Revision 1.1 November 2007) UNITED NATIONS. OFFICE FOR THE COORDINATION OF HUMANITARIAN AFFAIRS. Geneva. 2008. — 19 p.
8. **Скалецький Ю.М.** Досвід нормативного забезпечення протирадіаційної захисту військовослужбовців при ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС // Скалецький Ю.М., Насвіт О.І., Шкурупій В.М., Вальков А.О./Збірка тез Міжнародної конференції "П'ятнадцять років Чорнобильської катастрофи: досвід подолання", К.2001. — с. 3-113.
9. Протокол № 7 засідання оперативної групи Политбюро ЦК КПСС по вопросам, связанным с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС, от 13 июля 1987 г. // Чернобыль: Совершенно секретно / А. Ярошинская. — М.: Другие берега, 1992. — С. 272-275.
10. Протокол № 23 засідання оперативної групи Политбюро ЦК КПСС по вопросам, связанным с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС, от 13 июля 1987 г. // Чернобыль: Совершенно секретно / А. Ярошинская. — М.: Другие берега, 1992. — С. 357-365.
11. **Эрлихман В.В.** Потери народонаселения в XX веке. Справочник / Эрлихман В.В. — М.: Изд. дом "Русская панорама", 2004. — 176 с.
12. Протокол № 14 засідання оперативної групи Политбюро ЦК КПСС по вопросам, связанным с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС, от 13 июля 1987 г. // Чернобыль: Совершенно секретно / А. Ярошинская. — М.: Другие берега, 1992. — С. 302-305.
13. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 29 мая 1986 года №634-188. — Цит. по Сборник информационно-нормативных документов по вопросам преодоления в Российской Федерации последствий Чернобыльской катастрофы. Ч. 1,2. Материалы 1986-1992 гг. — М., 1993, с. 21.
14. http://lawrussia.ru/texts/legal_861/doc861a825x225.htm

Рис. 3. Пошкодження в результаті аварії 1986 р. 4-й енергоблок Чорнобильської АЕС

Таким чином, система комплектування Чорнобильського угруповання військ, організації робіт, протирадіаційного захисту військовослужбовців в умовах недосконалого законодавства, закритості збройних сил, слабкості громадянського суспільства сформували специфічні відносини держави і збройних сил, що мало вкрай негативні наслідки як для військовослужбовців, так і для держави.

Керівництво СРСР настільки переконало збройні сили у безпечності радянських АЕС, що навіть військові частини, дислоковані поблизу АЕС, у своїй навчально-бойовій підготовці абсолютно не враховували можливість радіаційної аварії на цих об'єктах.

З огляду на це заслуговують на увагу проблеми чотирьох військових частин, дислокованих у 10-кілометровій зоні навколо ЧАЕС на момент аварії. Три з цих частин несли бойове чергування. Ці частини не лише першими з підрозділів збройних сил зазнали аварійного радіаційного впливу, але й залучалися до реалізації невідкладних заходів із мінімізації наслідків аварії. Вивчаючи архівні документи цих частин, ми не виявили у планах навчально-бойової підготовки навіть натяків на відпрацювання заходів протирадіаційного захисту на випадок радіаційної аварії на ЧАЕС. Не передбачали і запасних районів передислокації на такий випадок [15]. Найскладніша радіаційна обстановка випала на долю ракетно-зенітного дивізіону і військово-будівельної частини, дислокованих безпосередньо біля ЧАЕС, у с. Копачі та на залізничній станції Янів відповідно. При цьому заручниками такої ситуації були не лише військовослужбовці цих частин, але й члени їхніх сімей.

На жаль, досвід участі військ у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, узагальнений у багатотомному звіті з науково-дослідної роботи під шифром "Облако" [24], так і не реалізовано в Збройних Силах України.

ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ В АСПЕКТІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН

Що змінилося у системі цивільного демократичного контролю над Збройними Силами України через 25 років після аварії на ЧАЕС?

Напрацьована відповідна нормативна база, дієвість парламентського контролю і контролю громадськості над збройними силами підвищилися, ЗМІ пишуть про проблеми військових, розділені повноваження Міністерства оборони і Генерального штабу, Міністерство оборони очолює цивільна особа й укомплектоване воно державними

15. Кайбышева Л. С. После Чернобыля / Кайбышева Л. С. — М.: ИздАТ, 1996. — 318 с.

16. Памятка воину, действующему в зоне радиоактивного заражения. Чернобыль: ПО "Комбинат", 1986. — 2 с.

17. Памятка воину, действующему на местности, зараженной радиоактивными веществами. К.: Типография КВО, 1986. — 3 с.

18. Распоряжение Совета Министров СССР от 17 мая 1986 года. № 964 рс. — М., 1986. — 1 с.

19. Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий и организаций зоны Чернобыльской атомной электростанции: Постановление ЦК КПСС, ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР, СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР, ВЦСПС от 7 мая 1986 г. N 524-156. — М.: ЦК КПСС., 1986. — 3 с.

20. <http://www.iss.niit.ru/book-7/>

21. http://sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=49046&cat_id=53036

22. Приказы 860 оперативной группы (в/ч 89582) / ЦА МО РФ. — Ф.2144. — Оп. 1185. — Д. 1.

23. Протокол № 8 заседания оперативной группы Политбюро ЦК КПСС по вопросам, связанным с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС, от 13 июля 1987 г. // Чернобыль: Совершенно секретно / А. Ярошинская. — М.: Другие берега, 1992. — С. 276-279.

24. Участие Вооруженных Сил в ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС (уроки и выводы) / С.А. Богданов, О.П. Козырев,

В.В. Корбушин и др. — М.: Военная академия хим. защиты им. С.К. Тимошенко, 1995. — 111 с.

25. <http://www.atomsafe.ru/books/AShtrafbat.pdf>

26. О состоянии дел в частях округа, принимающих участие в ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС: приказ Командующего войсками КВО от 15.07.1986 № 089 // ОГА МОУ. — Ф. 10. — Оп. 1234с. — Д.11. — С. 331-332.

27. http://sbu.gov.ua/rus/history/arhiv/051_2001.shtml

28. http://sbu.gov.ua/rus/history/arhiv/077_2001.shtml

29. О медицинском отборе лиц, временно привлекаемых для выполнения работ в зонах с повышенным ионизирующим излучением: Директива ГШ ВС СССР от 30.06.1986 № ДГШ-22. — М.: Центр. типогр. МО, 1986. — 4 с.

30. Временная инструкция по экстренной профилактике поражений радиоактивным йодом от 07.05.1986 № 05-15/3. — М.: Министерство здравоохранения СССР, 1986. — 4 с.

31. Инструкция по применению медикаментозных и дезактивирующих средств в районе аварии на Чернобыльской АЭС: Утв. Первый зам. Минздрава СССР Воробьев. Е.И. 25.07.1986 г.; Утв. Нач. центрального военного мед. управления МО СССР Ф.И. Комаров. — М.: Зак. 657, 1986. — 4 с.

32. О введении в действие Инструкции по оценке последствий воздействия факторов ядерного взрыва на личный состав СА, ВМФ и формирования гражданской обороны: Приказ МО СССР от 1983 г. № 283. — М.: Воениздат, 1983. — 27 с.

33. О введении в действие Норм радиационной безопасности и Основ-

службовцями, видається Біла книга про оборонну політику України тощо.

Однак, що стосується проблем участі Збройних Сил України у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, то проблем не стало менше, а, швидше, навпаки.

За наявності практично двох органів регулювання радіаційної безпеки в Україні (Державна інспекція ядерного регулювання України і Міністерство охорони здоров'я України) у Збройних Силах України, які мають на озброєнні десятки тисяч джерел іонізуючого випромінювання, зокрема й активністю вище 1 Ки [54], не тільки не створено нової сучасної системи забезпечення радіаційної безпеки і протирадіаційного захисту військовослужбовців, але й зруйновано систему забезпечення радіаційної безпеки військовослужбовців, що контактують із джерелами іонізуючого випромінювання (ДІВ), яка перейшла у спадок від Міністерства оборони СРСР [наказ 230 МО СССР].

Навіть тяжке радіаційне ураження військовослужбовця строкової служби В. у Прикарпатському військовому окрузі 04.09.1998 (таких випадків не було зареєстровано в жодного з 300 тис. військовослужбовців-ліквідаторів аварії на ЧАЕС) не привернуло уваги регулювальних органів і командування до проблеми забезпечення радіаційної безпеки у контрольованих ними Збройних Силах України.

У Збройних Силах України відсутній підрозділ, який би за своєю штатною структурою і повноваженнями міг здійснювати нормативно-правове і методичне керівництво забезпеченням радіаційної безпеки у військах у повсякденних умовах і на випадок участі збройних сил у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій радіаційного характеру.

Нині у Збройних Силах України чинними є норми радіаційної безпеки

й основні санітарні правила роботи з ДІВ трьох поколінь. Один із цих документів датується 1983-им, дочорнобильським роком [33]. Без виконання залишилась директива Начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 14.12.1992 № ДГШ-123 "Про організацію забезпечення радіаційної безпеки у військах" [55], що вимагала впорядкувати цю систему. У Стратегії екологічної політики Міністерства оборони України та Збройних Сил України на 2007-2011 роки, затвердженій наказом Міністра оборони України від 12.12.2007 [56], про радіаційну безпеку не згадано взагалі.

З порядком залучення ЗС до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій теж є певні проблеми.

Відповідно до Закону України "Про Збройні Сили України" [57] "з'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону, в межах, визначених указаним Президентом України, що затверджуються Верховною Радою України ... можуть залучатися до ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру ...".

У пошуково-рятувальних заходах та інших роботах з ліквідації наслідків повені у Закарпатській області 2001 року брали участь 20000 військовослужбовців і 1500 одиниць техніки.

2007 р. підрозділи Збройних Сил України брали активну участь у ліквідації наслідків дев'яти надзвичайних ситуацій у різних регіонах України, надаючи допомогу Міністерству України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, місцевим органам влади та жителям. Загалом залучено 1653 військовослужбовці, 162 одиниці автомобільної та спеціальної техніки, а також рятувальну-буксирне судно [58]. У липні того ж року при ліквідації наслідків техногенної аварії (зійшло з колії 15 цистерн

із жовтим фосфором) поблизу с. Ожидів на Львівщині теж не обійшлося без збройних сил. Загін з ліквідації наслідків цієї катастрофи у складі 206 військовослужбовців і 24 одиниць техніки було сформовано на базі 704 окремого полку радіаційного, хімічного та бактеріологічного захисту Західного оперативного командування. При цьому військова апаратура виявилась нездатною до замірів концентрації жовтого фосфору на об'єктах зовнішнього середовища. Все як у Чорнобилі: військові ліквідатори були забезпечені індивідуальними дозиметрами для реєстрації значних доз на военний час, але у мирний час ці технічні засоби використовувались військовими переважно як сувеніри [42].

У рятувальних і відновних заходах під час повені у західних регіонах України внаслідок несприятливих погодних умов 23-27 липня 2008 року брало участь 2797 військовослужбовців і було використано 492 одиниці техніки. При висвітленні цих заходів періодично звучала Чорнобильська риторика: "понад 800 військовослужбовців Збройних Сил України продовжували активно допомагати населенню та органам влади у ліквідації наслідків стихійного лиха у західних регіонах держави" чи, наприклад, "понад 100 кривлятих піхотинців стримували напір стихії (укріплювали дамби) у селіщі Гірське Миколаївського району Львівської області" [59].

Співвідношення між кількістю військовослужбовців і чисельністю військової техніки у контингентах Збройних Сил і МНС у надзвичайних ситуаціях відрізняється, звичайно, не на користь Збройних Сил.

Крім того, незважаючи на значні сили і засоби Збройних Сил, яких залучають до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, жодного Указу Президента України з цього приводу не було. Справедливості ради, скаже-

ных санитарных правил обеспечения радиационной безопасности личного состава СА и ВМФ СССР: Приказ МО СССР от 1983 г. № 285. — М.: Воениздат, 1983. — 82 с.

34. Об организации радиационной безопасности и защиты личного состава при выполнении работ по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС: Приказ командующего Военно-воздушными силами Киевского военного округа от 01.05.1986 № 063. — К.:МО, 1986. — 2 с.

35. Об организации режима радиационной безопасности в войсках, привлекаемых для ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС: Приказ командующего войсками Киевского военного округа от 04.05.1986 № 041.— К.:МО, 1986. — 2 с.

36. Об установлении временных предельно-допустимых доз облучения личного состава войск, участвующих в ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС, допустимых уровнях загрязнения воды, пищевых продуктов и объектов: Приказ МО СССР от 21 мая 1986 г. № 110. — НРБ-78, ОСПУ - 82, 1983. М.: Атомиздат, 1982. — 77 с.

37. Временные санитарные требования безопасности при выполнении работ по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС / Согласно с Госатомэнергонadzором, Минэнерго, Минсредмашем и утв. Минздравом СССР 12.07.1986 № 32-1777. — М.,1986. — 4 с.

38. Комаров Ф.И., Чвырев В.Г. Военные медики в Чернобыле. [Чернобыль: долг и мужество. Научно-публицистическая монография к 15-летию катастрофы (в 2-х томах)] / Комаров Ф.И., Чвырев В.Г. — М.: "Институт стратегической стабильности" Минатома России, 2001.

39. НРБ - 78. ОСП - 82, —М.: Атомиздат. — 1983. — 77 с.

40. Инструкция по организации и проведению работ по очистке зоны "Н" от радиоактивных отходов / Утверждена Главнокомандующим войсками ЮЗН генералом армии Н.Герасимовым 19.09.1986 г.—Чернобыль, 1986.—8 с.

41. Тараканов Н. Две трагедии XX века: Документальные повести / Тараканов Н. — М: Советский писатель, 1992. — 431 с.

42. Самойленко Ю.Н. Особенности проведения работ в полях с высокими значениями МЭД / Самойленко Ю.Н. // Чернобыль-88: Доклады научно-технического совещания по итогам ликвидации последствий на Чернобыльской АЭС. — Т.3: Прогнозы изменения радиационной обстановки дозовых нагрузок в зоне аварии. — Чернобыль, 1989. — С. 89-95.

43. Гладышев М.В. Плутоний для атомной бомбы. Директор плутониевого завода делится воспоминаниями / Гладышев М.В. — М.: КМК, 2001. — С. 48-50.

44. Приказы командира в/ч 73413 по выездам на работы. // ОГА МОУ. — Ф. 1918с. — Оп. 8209. — Д. 1. — 1986. — С. 14-29.

45. Скалецкий Ю.М. Випадки переопромінення у значних дозах як критерій оцінки системи протирадіаційного захисту військових ліквідаторів / Скалецкий Ю.М. // Гігієнічна наука та практика на рубежі століть: Матеріали XIV з'їзду гігієністів України: В 2 т. // За ред. Ю.І. Кундієва,

мо, що про необхідність залучення військовослужбовців до гасіння лісових пожеж засушливого літа 2010 року були й усні заяви [60], і відповідний Указ Президента України [61].

Весь Чорнобильський досвід потребує перегляду, зокрема з урахуванням нових реалій політичного життя в Україні.

Загальна чисельність військ РХБ-захисту, їхнє озброєння, система підготовки резерву для Збройних Сил України в умовах переходу до їх комплектування військовослужбовцями за контрактом не відповідають масштабності завдань, що можуть постати (за досвідом аварії на ЧАЕС) перед Збройними Силами на випадок радіаційної аварії. Збройні Сили України сьогодні неспроможні забезпечити радіаційну безпеку і протирадіаційний захист особового складу не лише на випадок радіаційної аварії, але й у повсякденних умовах.

У цілому практично всі звіти щодо участі Збройних Сил у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій закінчуються, крім іншого, такими висновками:

— продовжити розробку новітніх зразків техніки й обладнання та оснащення ними аварійно-рятувальних підрозділів;

— підвищити рівень підготовки підрозділів, сил та засобів, що залучаються до робіт з ліквідації надзвичайних ситуацій та їхніх наслідків;

— удосконалити нормативно-правову базу з метою створення резервів матеріальних ресурсів для оперативного забезпечення сил Збройних Сил України з реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Однак далі звітів справи не йдуть. Реалії сьогодення наразі такі, що є проблеми навіть із харчуванням військовослужбовців.

ВИСНОВКИ

1. Проблема демократичного цивільного контролю над військовими формуваннями в умовах великомасштабної надзвичайної ситуації є актуальною, однак недостатньо вивченою.

2. Незаслужено обділений увагою політологів багатий досвід участі Збройних Сил СРСР у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, інших надзвичайних ситуацій саме з позицій цивільно-військових відносин.

3. Співність доцільності окремих заходів із ліквідації наслідків аварії, що реалізовувалися збройними силами (засипання реактора піском, доломітом, свинцем; дезактивація населених пунктів; будівництво гідротехнічних споруд тощо), не повинна впливати на недооцінку подвигу безпосередніх виконавців цих рішень.

4. Навіть збройні сили колишнього СРСР, підготовлені до ведення масштабних бойових дій із застосуванням ядерної зброї, виявились обмежено здатними до виконання радіаційно та інженерно небезпечних робіт, вирішення проблем протирадіаційного захисту особового складу в умовах радіаційної аварії на Чорнобильській АЕС, хоч і не допустили масового перепромінення військових ліквідаторів.

5. Важка і небезпечна роботи із ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій за належної її організації сприймається особовим складом переважно як виконання службового обов'язку.

6. Психологічно найприкрішим для військових ліквідаторів був тривалий (до 6 місяців) відрив від звичного способу життя та незручності польового розміщення.

7. Успішне вирішення завдань із ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій підвищує авторитет збройних сил, самооцінку військовослужбовців і їхню чутливість до нещирості, соці-

альної несправедливості та порушення досягнутих домовленостей. Ці чинники можуть провокувати нестатутні дії військовослужбовців в умовах великомасштабної надзвичайної ситуації.

8. На особливу увагу з огляду на демократичний цивільний контроль заслуговують можливі проблеми на випадок надзвичайних ситуацій військових частин, дислокованих поблизу техногенно небезпечних об'єктів.

9. Лише поодинокі випадки масової непокори військових ліквідаторів командованню і в цілому сприятливий морально-психологічний клімат у Чорнобильському угрупованні військ значною мірою були результатом закритості воєнної організації держави, непоінформованості та слабкості громадянського суспільства.

10. Безперечно, що багатьох проблем залучення військових формувань до ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, відголоски яких відчутні і сьогодні, можна було б уникнути за наявності демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави.

11. В Україні уроки з досвіду участі збройних сил у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС не вивчені і належних висновків з цього досвіду не зроблено.

12. Досвід участі збройних сил у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС потребує переосмислення з огляду на нову соціально-політичну ситуацію в державі.

13. Цивільний і демократичний контроль над збройними силами в умовах надзвичайної ситуації — це не лише політично доцільно, але й економічно вигідно.

14. Неналежна увага держави до потреб збройних сил як важливого складника Державної системи цивільного захисту населення і територій є ознакою нерозвиненості цивільного демократичного контролю над Збройними Силами України.

А.М. Сердюка, Є.Г. Гончарука, О.В. Лапушенко. — Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2004. — Т. 2. — С. 472-475.

46. Протокол № 25 засідання оперативної групи Политбюро ЦК КПСС по вопросам, связанным с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС, от 13 июля 1987 г. // Чернобыль: Совершенно секретно / А. Ярошинская. — М.: Другие берега, 1992. — С. 374-377.

47. О необоснованной замене военнослужащих в особой зоне Чернобыльской АЭС: Приказ командующего войсками КВО от 25.08.1986 № 0103 // ОГА МОУ. — Ф. 10. — Оп. 1234. — Д. 11. — С. 412-414.

48. О допустимых уровнях содержания радиоактивных веществ, радиоактивного загрязнения и дозах облучения: Приказ МО СССР от 28.06.1986 № 133. — М.: Центр. типогр. МО, 1986. — 7 с.

49. О допустимых уровнях содержания радиоактивных веществ, радиоактивного загрязнения и дозах облучения: Приказ МО СССР от 06.12.1986 № 268. — М.: Центр. типогр. МО, 1986. — 6 с.

50. О допустимых уровнях содержания радиоактивных веществ, радиоактивного загрязнения и дозах облучения: Приказ МО СССР от 07.08.1987 № 220. — М.: Центр. типогр. МО, 1987. — 6 с.

51. О допустимых уровнях содержания радиоактивных веществ, радиоактивного загрязнения и дозах облучения: Приказ МО СССР от 27.02.1988 № 82. — М.: Центр. типогр. МО, 1988. — 6 с.

52. О недостатках в состоянии радиационной безопасности в соединениях и частях группировки войск: Приказ командира в/ч 06407 от 20.12.1989 № 91. — Чернобыль: ЦА МО РФ. — Ф. 101053. — Оп. 3. — Д. 26. — С. 204-206.

53. Скалецький Ю.М. Реконструкція і верифікація доз опромінення військових ліквідаторів / Скалецький Ю.М. — К.: Логос, 2007. — 221 с.

54. Доповідь про стан та організацію радіаційної безпеки у Збройних силах України від 24.03. 2005 вх. № 58/5. — К.: ІПНБ при РНБО, 2005. — 7 с.

55. Про організацію забезпечення радіаційної безпеки у військах: директива Начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 14.12.92. № ДГШ-123. — К.: МО України, 1992. — 5 с.

56. Про затвердження Стратегії екологічної політики Міністерства оборони України та Збройних Сил України на 2007-2011 роки: наказ Міністра оборони України від 12.12.07. № 681. К.: МОУ, 2007. — 8 с.

57. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 9. — С. 108-124.

58. Біла книга 2007: оборонна політика України / За редакцією Центру Разумкова. — К.: Міністерство оборони, 2008. — 120 с.

59. <http://www.4post.com.ua/criminal/102976.html>

60. <http://www.pravda.com.ua/news/2010/08/3/5271729/>

61. Указ Президента України від 5 серпня 2010 р. № 801 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 5 серпня 2010 року "Про невідкладні заходи щодо запобігання пожежній небезпеці в Україні".